

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
Харківське обласне історико-археологічне товариство

# ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ  
XII Міжнародної наукової конференції

*Листопад 2020 року*



Харків  
ТОВ «НТМТ»  
2020

УДК 94+902/904](477)(063)  
П78

Редактор: **С. В. Д'ячков**

Редакційна колегія:

В. С. Аксьонов, Ю. М. Бровендер, А. М. Домановський, С. А. Задніков,  
В. В. Колода, С. Д. Литовченко, К. Ю. Пеляшенко, І. П. Сергеев, В. В. Скирда,  
С. Б. Сорочан, А. М. Токарев, Ю. І. Цитковська, І. Б. Шрамко.

Видається за рішенням:

Вченої ради історичного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна  
(протокол № 8 від 30.10.2020 р.).

Правління Харківської обласної історико-археологічного товариства  
(протокол № 3 від 8.10.2020 р.)

**П78 Проблеми історії та археології України : Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, листопад 2020). — Харків: ТОВ «НТМТ», 2020. — 76 с.  
ISBN 978-617-578-315-3.**

Збірник містить тези доповідей учасників XII Міжнародної наукової конференції «Проблеми історії та археології України», присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Тематика доповідей традиційно висвітлює актуальні проблеми дослідження історії та археології в широкому хронологічному діапазоні: від кам'яного віку до Нового часу. Особливу увагу приділено вивченню пам'яток епохи бронзи, скіфської культури, старожитностей античної та візантійської цивілізацій, проблем хазарської і слов'янської археології.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, викладачів і студентів гуманітарних факультетів класичних університетів, всіх, хто цікавиться археологією та історією.

**УДК 94+902/904](477)(063)**

*Наукове видання*

## **ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ**

Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції

*Листопад 2020 року*

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*  
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*  
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 13.11.2020. Формат 60×84/8.  
Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк. 8,83. Наклад 150 прим.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,  
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.  
ТОВ «НТМТ», пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

ISBN 978-617-578-315-3

© Колектив авторів, 2020  
© ХНУ імені В. Н. Каразіна,  
2020  
© КОІАТ, 2020

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина  
Харьковское областное историко-археологическое общество

# ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ  
XII Международной научной конференции

*Ноябрь 2020 года*



Харьков  
ООО «НТМТ  
2020

УДК УДК 94+902/904](477)(063)  
П78

Редактор: **С. В. Дьячков**

Редакційна колегія:

В. С. Аксенов, Ю. М. Бровендер, А. Н. Домановський, С. А. Задников,  
В. В. Колода, С. Д. Литовченко, К. Ю. Пеляшенко, И. П. Сергеев, В. В. Скірда,  
С. Б. Сорочан, А. Н. Токарев, Ю. И. Цитковська, И. Б. Шрамко

Издається по рішення:

Ученого совета исторического факультета  
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина  
(протокол № 8 от 30.10.2020 г.).

Правления Харьковского областного историко-археологического общества  
(протокол № 3 от 8.10.2020 г.)

**П78 Проблемы истории и археологии Украины** : Тезисы докладов XII Международной научной конференции, посвященной 215-летию Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Харьков, ноябрь 2020). — Харьков : ООО «НТМТ», 2020. — 76 с.  
ISBN 978-617-578-315-3.

Сборник содержит тезисы докладов участников XII Международной научной конференции «Проблемы истории и археологии Украины», посвященной 215-летию Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Тематика докладов традиционно освещает актуальные проблемы исследования истории и археологии в широком хронологическом диапазоне: от каменного века до Нового времени. Особое внимание уделено изучению памятников эпохи бронзы, скифской культуры, древностей античной и византийской цивилизаций, проблем хазарской и славянской археологии.

Для археологов, историков, краеведов, работников музеев, преподавателей и студентов гуманитарных факультетов классических университетов, всех интересующихся археологией и историей.

УДК 94+902/904](477)(063)

*Наукове видання*

## **ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ**

Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції

*Листопад 2020 року*

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*  
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*  
Коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 13.11.2020. Формат 60×84/8.  
Гарнітура Minion Pro. Ум. друк. арк. 8,83. Наклад 150 прим.  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,  
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.  
ТОВ «НТМТ», пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

ISBN 978-617-578-315-3

© Колектив авторів, 2020  
© ХНУ імені В. Н. Каразіна,  
2020  
© ХОІАО, 2020

Роменського) уже після виділення названих культур вивчалася Д. Т. Березовцем, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем, Ю. В. Кухаренком, О. В. Сухобоковим. Локалізація місць таких знахідок ще більш ускладнена. Несподіванкою стало виявлення одним із авторів в архіві археологічного музею Воронежського університету папки з матеріалами Г. М. Москаленко про пам'ятки Дніпровського Лівобережжя. Папка містить виписки дослідниці із публікацій, як правило, давніх, а також з архівних справ та рисунки речей із колекцій музеїв. До цього вважалося, що інтереси Г. М. Москаленко обмежувалися Подонням. Архів засновниці воронезької археологічної школи містять дані про відомі їй публікації комплексів волинцевського типу, рисунки артефактів із колекцій Броварківського, Гочевського, Зарічненського, Кветунського, Сновського (Седнівського) роменсько-давньоруських археологічних комплексів. Збереглися рисунки посуду із Вирівки поблизу Конотопа. Три ліпні горщики були віднесені нею до волинцевських. Пам'ятки біля м. Вороніж, досліджені І. С. Абрамовим у 1905–1908 рр., вдалося локалізувати на місцевості саме завдяки виявленій у архіві Г. М. Москаленко копії звіту дослідника зі схемами розташування могильників. Одне із урочищ — Кручене Болотце — позначене на сучасній топографічній карті (масштабу в 1 см 500 м). Досі єдиною публікацією про ці об'єкти була стаття І. С. Абрамова у збірці на пошану академіка Д. І. Багалія. Пізніше до цих пам'яток зверталися І. П. Русанова, В. В. Седов, О. П. Моця. Колекції опрацьовували Г. Ф. Соловйова та Є. О. Шинаков (Ермітаж), В. П. Ко-

валенко та О. Є. Черненко (Чернігівський історичний музей). Каталог Попереднього Комітету XIV Археологічного з'їзду в Чернігові має подвійну нумерацію: 507–540 — загальна, а поряд — порядковий опису. Під одним номером можуть бути і кілька предметів. Згрупувавши предмети Каталогу, було отримано данні про комплекси. За його даними виділено комплекси розкопок 1908 р., не документованих звітом. Комплекс № 1. № 507–510 (1–4): кремація, кераміка. Комплекс № 2. Інгумація. № 511–515 (5–7): кераміка, цвяхи (3), череп. Комплекс № 3. Інгумація. № 516–521 (8–11-а): цвях, скляне намисто з позолотою, скроневі кільця і лунниці, череп, металевий перстень. Комплекс № 4. Інгумація. № 522–524 (12–13): цвяхи, черепки, череп (поховання в сидячому положенні). Комплекс № 5. № 525–538 (14–27): черепки, дві скляні намистинки, залізні костиль (цвях), дужки у вигляді букви «П», мідний ланцюжок, залишки тканини, дерев'яної скриньки для прикрас, металевий перстень, мідні круглі неспаяні скроневі кільця (8), низка намиста синього кольору, жовтого прозорого каменю (або бурштину), скляна кругла намистинка з насипу. Комплекс № 6. Кремація. № 539–540 (номери опису І. С. Абрамова в дужках відсутні). Глиняний ліпний горщик (розвал), перепалені кістки. Не виключено, що комплекси № 4 і 5 є одним похованням (або № 5 є кенотафом).

Кремації можуть бути колочинськими чи роменськими, інгумації ж явно давньоруські. Локалізація воронезьких могильників на місцевості дозволяє вирішувати як питання охорони, так і подальшого вивчення.

**Г. Є. Свистун (Харків)**

## **ЩОДО ПИТАННЯ ВЗАЄМВПЛИВІВ У ВОЄННІЙ АРХІТЕКТУРІ ТА БУДІВЕЛЬНІЙ СПРАВІ САЛТІВСЬКИХ І РОМЕНСЬКИХ ГОРОДИЩ**

Зважаючи на однакові природно-кліматичні фактори, в яких склалася і функціонувала фортифікація у населення роменської археологічної культури і лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності, слід проаналізувати можливі паралелі у використанні будівельних матеріалів і застосованих прийомів. Окрім загальноновживаних ґрунту та деревини, мало місце використання більш специфічних: каменю та його штучного замітника цегли. Широке використання рваного пісковика (крейди) та щебеню в конструктивах валів салтівських городищ не є таким для основної маси пам'яток оборонної архітектури роменської культури, а також їх східних сусідів — донських слов'ян. Винятком є Кам'яне городище, що розташоване на правому березі р. Псел. Але воно може бути пояснено сировинною базою, яка була доступною в цьому місці населенню роменської культури: поклади пісковика виходять у підніжжя мисового останця, на якому розташована пам'ятка. До речі, застосування рваного каміння зафіксовано як безпосередньо для оборонних споруд, так і для господарських потреб. У конструкціях валів рване каміння використане, головним чином, як вимосток на рівні підосів насипів. Їх потужність не значна. Скупчення каміння у вигляді

довгих смуг зафіксовано у центральній частині валу на рівні похованого ґрунту, але більшою мірою — по краях насипу. На думку О. В. Сухобокова, такі конструктивні елементи слугували як допоміжні запобіжники від розсування насипів. Дослідник городища пояснює застосування каменю в оборонних спорудах впливом салтівських традицій фортифікаційного будівництва в цьому близькому до відповідного ареалу пам'яток мікрореєоні.

Та, на нашу думку, слід також узяти до уваги, що пісковик в оборонних спорудах Кам'яного городища використаний почасти в поєднанні з лесоподібним ґрунтом, який вирізняється своєю нестабільністю (просадковістю), що особливо проявляється при зміні зволоженості. Це почасти призводить до деформації або руйнації будівель, які зведені на таких ґрунтах. Саме для досягнення стабільності конструкцій оборонних споруд на таких ділянках з ґрунтом підвищеної рухливості, яким є лес, вочевидь, були застосовані вимостки зі рваного пісковика.

До речі, ще один приклад використання рваного пісковика та щебеню зафіксовано В. В. Колодою в тілі валу Мохначанського городища, яку дослідник відніс до роменського будівельного періоду. Але і в цьому

випадку використання каменю має значні відмінності від технологій його застосування населенням салтівської культурно-історичної спільності. Як і у випадку з Кам'яним городищем, пісковик знайшов своє місце в конструктивах лише внаслідок його доступності: чи зі старих ліній оборони салтівського часу, чи з покладів на схилах городищенського мису. Більше того, як зазначив М. П. Кучера, це взагалі не характерно для слов'ян півдня Східної Європи.

У той же час В. В. Колода звертає увагу на наявність кам'яного панцира по зовнішньому схилу насипу валу й пов'язані з ним три скупчення каменів. Аналогічні панцирі простежені в городищах Подгорці, Ломачинці, Крилос (столиця Галицько-Волинського князівства) і Грозинці. Але навіть у південно-західному регіоні східнослов'янського світу з його багатими традиціями кам'яної архітектури та наявністю відповідної сировини ці городища є винятками. У той же час наявність багаточисельних «опорних баз», які є своєрідною сполучною ланкою між четвертою лінією оборони Мох-

начанського городища і спорудженими раніше салтівськими супроводжуваними в'їзд захисними спорудами, зовсім не відомі у слов'ян Східної Європи. З усього вище викладеного В. В. Колода робить висновок, що під час створення поперечної оборонної лінії серед її будівельників були майстри, знайомі із салтівськими будівельними традиціями. А це, в свою чергу, може свідчити не лише про співіснування слов'ян, алан і різних тюркомовних степових народів на конкретних пам'ятках, але й про подальшу долю населення Хозарського каганату після зникнення цієї держави як самостійної одиниці з політичної карти Євразії.

На разі, проаналізувавши застосовані будівельні прийоми та матеріали населенням роменської археологічної культури та салтівської культурно-історичної спільності, можемо зробити висновок, що кожна із цих спільнот зберегла свої будівельні і архітектурні традиції, а поодинокі збіги пояснюються доступністю сировинної бази, за якої, тим не менш, технологічні аспекти і будівельні цілі залишилися відмінними.

*М. С. Сергєєва (Київ)*

## НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДЕРЕВА: РЕЗУЛЬТАТИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Протягом 2016–2020 рр. тривали дослідження археологічного дерева та деревного вугілля. Методика ідентифікації дерева звичайна: аналіз мікроструктури деревини по трьох розрізах. Переважно вивчалось дерево зі слов'яно-руських пам'яток з території Середнього Подніпров'я, досліджених експедиціями ІА НАН України. Також вивчалися матеріали з Тернопільської обл. Як матеріал досліджень переважало деревне вугілля та обвуглені рештки дерев'яних артефактів.

Увагу приділено як дереву і вугіллю з нових розкопок, так і фондovим матеріалам: дерев'яні вироби з розкопок Михайлівського монастиря у 1997—1998 р. (кер. Г. Ю. Івакін), вугілля з Шестовиці (дослідження 1999 р. і 2002—2012 р., кер. В. П. Коваленко, О. П. Моця, Ю. М. Ситий), посудина з давньоруського городища-святилища Крутилів I, Тернопільської обл. (2000 р., кер. М. О. Ягодінська).

Результати проведених досліджень такі:

1. Розширення бази даних щодо археологічного дерева (артефакти, вугілля). У всіх випадках ідентифіковано деревину, яка належить місцевим породам. Нові матеріали (як і попередні) продемонстрували перевагу серед деревного вугілля дубу і сосни. Сосна переважає в ареалі свого виростання, що пов'язане з провідною роллю цієї деревини як будівельного матеріалу, який, через свої габарити, зберігається краще. Інші виявлені види: тополя /осика (третя позиція), клен, ясен, береза, в'яз. Поодинокі екземпляри вугілля — ліщина, верба, липа і горобина. Уперше в'яз в антропогенному контексті виявлено на Правобережжі Дніпра (Вишгород, Ходосівка-Рославське). Попередніми дослідженнями матеріалів пам'яток пізньоримського і слов'яно-руського часів деревину в'язу виявлено переважно на лівобережжі Дніпра, де вона була складовою сировинної бази для місцевого господарства. Перше виявлення вугілля в'язу

у печі (Ширяєве, Сумська обл.) дозволяє включити це дерево до складу паливної бази. У всіх попередніх випадках в'язове вугілля виявлене поза контекстом використання.

2. Підтвердження і розширення попередніх даних щодо складу ділової деревини у різних галузях деревообробки: переважання сосни та дубу як матеріалу габаритної продукції (будівельні рештки, поховальні конструкції тощо), клен, як головна деревина для виготовлення посуду (Київ, Михайлівський монастир і Крутилів I Тернопільської обл.). Дещо несподіваним є виявлення держаків стріл з клену і ясеню (Київ, Михайлівський монастир, дослідження 1998 р.) — ці породи використовували з зазначеною метою лише в окремих випадках. З'явилися нові дані для узагальнюючих висновків щодо паливної бази слов'яно-руського населення регіону. Загалом засвідчено переважання дубу і сосни. Разом з цим використовувалися інші породи дерева (тополя /осика, клен, в'яз та ін.). Береза, яка стає одним з основних видів палива в етнографічній сучасності (етнографічні матеріали) і виявлена у печі будівлі XVIII ст. (дослідження у Києві), судячи з проаналізованих матеріалів, посідає незначне місце у слов'яно-руські часи, виявлена спорадично. Зазначена ситуація дозволяє поставити питання для подальших досліджень щодо її причин (природного або технічного характеру).

3. Переглянуте ставлення до деяких видів артефактів, дотепер позбавлених уваги дослідників, зокрема відходів деревообробного виробництва (тріски, обрубки дерева та ін.). На матеріалах з Ходосівки — Рославського і Шестовиці уперше виявлено їхні додаткові можливості як джерела з деревообробних технологій: деякі принципи відбору деревини (виявлення частин дерева, які не йшли в роботу), виявлення слідів різних знарядь на відходах